

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Пряхіна Наталія Олексіївна

УДК 343.915:343.971:159.922.763

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ
НЕПОВНОЛІТНІХ, СХИЛЬНИХ ДО ПРОТИПРАВНОЇ
ПОВЕДІНКИ**

Спеціальність: 19.00.06 – юридична психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2007

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті психології ім. Г.С. Костюка АПН України

Науковий керівник – доктор психологічних наук, професор, дійсний член АПН України **Максименко Сергій Дмитрович**, Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, директор

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор

Медведєв Володимир Степанович,

Навчально-науковий інститут підготовки кадрів громадської безпеки та психологічної служби Київського національного університету внутрішніх справ, професор кафедри практичної психології

кандидат юридичних наук, доцент

Кошинець Віктор Васильович,

Головна служба політики інституційного розвитку Секретаріату Президента України, головний консультант

Захист відбудеться “ 6” липня 2007 року о 14⁰⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.007.01 у Київському національному університеті внутрішніх справ за адресою: м. Київ, вул. Солом’янська, 1)

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Київського національного університету внутрішніх справ за адресою: м. Київ, вул. Солом’янська, 1

Автореферат розісланий “4” червня 2007 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.І. Казміренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність проблеми. В сучасних умовах розбудови й оновлення всіх сфер життя особливо актуально постає проблема особистісного успіху, яка останнім часом розглядається як особистісне зростання. Найбільш адекватною для розуміння явища особистісного зростання в сучасній психології є категорія самоактуалізації, яка, на думку низки дослідників, виступає операціональним аналогом поняття “особистісна зрілість” (Р. Ассаджіолі, Г.О. Балл, А. Елліс, М.В. Кроу, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс).

В ранньому юнацькому та підлітковому віці центральною лінією психічного розвитку особистості є становлення готовності до життєвого самовизначення (Л.І. Дубровіна, В.М. Толстих, І.С. Кон та ін.). Розвиток даного інтегрального психічного новоутворення передбачає явище особистісного зростання і формування індивідуальності як особливої психічної структури, що являє собою новий рівень системності особистісних структурно-функціональних процесів (Б.Г. Ананьєв, В.С. Мерлін). Формування готовності до життєвого самовизначення відбувається, головним чином, в системі провідної діяльності, якою традиційно визнається для підліткового віку навчально-професійна діяльність (Л.І. Божович, Д.Б. Ельконін та ін.). Важливим напрямом розвитку готовності до життєвого самовизначення є професійне самовизначення, вибір професійного майбутнього. Саме в цьому напрямі переважно і здійснюється особистісне зростання неповнолітніх (самоактуалізація особистості). Разом із тим, у даному віковому періоді має місце суттєва нерівномірність рівнів психічного розвитку і наявність численних індивідуальних варіантів становлення особистості, серед яких певне місце займають так звані неповнолітні “групи ризику”, тобто особи з поведінкою, що відхиляється від норми.

У сучасному соціумі, залежно від соціальних умов та індивідуальних психологічних особливостей, у певної частини підлітків з’являються зневіра в життєвому успіху, в своїх силах, в існуванні істинних цінностей, втрачається здатність регулювати свою активність, поведінку, відбувається знецінення потреби в самоактуалізації. Це призводить до того, що особистість стає пасивним об’єктом впливу зовнішніх обставин, з залежними самооцінкою, самоповагою, критеріями особистісного успіху, в неї з’являються труднощі адаптації до умов життя. Перерахований комплекс проблем може виступати об’єднано-інтегрованим чинником формування в ранній юності схильності до протиправної поведінки.

У дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених аналізуються численні чинники, що сприяють девіаціям і делінквентності (А.Є. Лічко, Н.Ю. Максимова, В.Д. Менделевич, К. Роджерс, Л.Б.Філонов, С.І. Яковенко та ін.). Окремі аспекти проблеми у психолого-юридичному

та психолого-педагогічному планах розглядалися у роботах В.П. Казміренка, Л.І. Казміренко, М.В. Костицького, С.Д. Максименка, В.С. Медведєва, О.М. Морозова, В.В. Рибалки, О.П. Сєверова, В.М. Синьова, В.О. Татенка та ін. Але ці дослідження є доволі розрізненими і не сприяють формуванню концептуальної позиції щодо причин схильності до протиправної поведінки неповнолітніх. Разом із тим, є підстави припустити, що процес самоактуалізації залишається домінуючим і для даного контингенту, але він відбувається по-іншому. Цей аспект залишається недостатньо дослідженим, за винятком роботи К. Роджерса, що була присвячена вивченню різниці в структурі “Я-концепції” неповнолітніх з нормальною та делінквентною поведінкою. Уявляється, що розходження щодо особливостей самоактуалізації у неповнолітніх з нормальною та делінквентною поведінкою є закономірними, вони дійсно існують і потребують спеціального вивчення та пояснення.

У сучасній психології широко представлені теоретико-методологічні аспекти самоактуалізації як фундаментальної проблеми становлення і розвитку особистості. В той же час практично не розглядався рівень самоактуалізації, а також її якісні особливості в межах вивчення індивідуальних варіантів розвитку особистості підлітка. Важливість і актуальність проблеми зумовили вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано відповідно з Комплексною програмою профілактики злочинності на 2001-2005 рр., затвердженою Указом Президента України від 25 грудня 2000 р. № 1376, з вимогами Закону України “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю”, Указом Президента України від 18 лютого 2002 р. № 143 “Про заходи щодо подальшого зміцнення правопорядку, охорони прав і свобод громадян” та планом науково-дослідної роботи Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України.

Мета дослідження – виявлення психологічних особливостей самоактуалізації у підлітків, які виявляють схильність до протиправної поведінки, та розробка юридико-психологічних засад профілактики і корекції делінквентної поведінки неповнолітніх. Відповідно до мети дослідження поставлені наступні **завдання**:

1) проаналізувати основні концепції самоактуалізації особистості у вітчизняній та зарубіжній психології; виявити психологічні особливості проявів самоактуалізації у правослухняних неповнолітніх та осіб даного віку, схильних до протиправної поведінки;

2) здійснити теоретичний аналіз соціально-психологічних чинників делінквентності неповнолітніх, з'ясувати причини формування схильності особи до делінквентності;

3) розробити та апробувати спеціальну комплексну процедуру вивчення підлітків для випереджувачого встановлення їх схильності до делінквентної поведінки;

4) обґрунтувати та здійснити апробацію системи психологічних заходів, спрямованих на профілактику та корекцію явища, що досліджується; розробити та апробувати комплекс засобів психологічного впливу на процес самоактуалізації підлітків із протиправною поведінкою.

Методологічну основу дослідження склали: гуманістична модель становлення та розвитку особистості (Г.О. Балл, А. Маслоу, Ф. Перлз, К. Роджерс, В.М. Синьов, Т.М. Титаренко, Е. Фромм); суб'єктно-генетична концепція, що включає потенціал ідей, розроблених у межах культурологічного та діяльнісного підходів (Л.І. Анциферова, Л.С. Виготський, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейн, Н.В. Чепелєва); система психологічних уявлень про розвиток особистості як активного суб'єкта саморозвитку (А. Маслоу, Р. Мей, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн, В.О. Татенко); загальний підхід з позицій принципів детермінізму, єдності особистості, свідомості і діяльності (Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, С.Л. Рубінштейн); системний підхід до психодіагностичного вивчення психічного розвитку і формування особистості (Б.Г. Ананьєв, Л.Ф. Бурлачук, Б.Ф. Ломов). Дослідження також спирається на теоретичні положення юридичної психології (В.О. Коновалова, М.В. Костицький, В.С. Медведєв, С.І. Яковенко).

Об'єкт дослідження – самоактуалізація неповнолітніх як психолого-юридичний феномен.

Предмет дослідження – психологічні особливості самоактуалізації неповнолітніх, що схильні до протиправної поведінки.

Для реалізації поставлених у роботі завдань використовувалися наступні *методи*: обробка, узагальнення, аналіз та систематизація наукових джерел; аналіз документації, зокрема, вивчення особових справ неповнолітніх “групи ризику”, що ведуться практичними психологами загальноосвітніх шкіл; діагностичні методики (для визначення рівня самоактуалізації – самоактуалізаційний тест САМОАЛ; для визначення особливостей девіантної поведінки – опитувальник А.Н. Орла, біографічний метод та самозвіти досліджуваних щодо особливостей їх соціалізації та формування делінквентної поведінки; для діагностики зовнішніх та внутріособистісних конфліктів – методика К. Томаса; бесіда, спостереження, інтерв'ювання); методи математико-статистичної обробки даних.

Емпірична база дослідження. Всього в експериментальному дослідженні взяло участь 508 осіб. На першому етапі досліджувалися особливості девіантної поведінки 250 неповнолітніх, причому з даної вибірки були сформовані контрольна та експериментальна групи. На другому етапі досліджувалися 258 неповнолітніх з метою поглибленого та

диференційованого визначення особливостей делінквентної поведінки як деструктивної форми самоактуалізації. У формуючому експерименті основну контрольну групу склали 66 юнаків і дівчат – учні 11-х класів загальноосвітніх шкіл; основну експериментальну групу склали 64 неповнолітніх, схильних до протиправних дій.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що на підставі емпіричного і теоретичного аналізу обґрунтовано необхідність і здійснено структурно-функціональний аналіз феномену самоактуалізації. Доведено, що явище самоактуалізації є ключовим у становленні особистості як індивідуальності в підлітковому віці. Встановлено змістовні параметри самоактуалізації особистості як у просторі індивідуальних варіантів вікового розвитку, так і з урахуванням певних індивідуальних особливостей в контексті просоціальної і протиправної поведінки. Зокрема, досліджено особливості самоактуалізації у неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки; виявлена ефективність способів психокорекції та змін самоактуалізації у осіб зі схильністю до протиправної поведінки.

Аналіз і узагальнення теоретичних концепцій самоактуалізації особистості в сучасній психологічній літературі дають змогу втілити комплексний підхід до визначення критеріїв самоактуалізації та поглиблюють розуміння теоретичних і практичних засад психодіагностики і психокорекції щодо конкретної категорії осіб.

Практичне значення одержаних результатів визначається обґрунтуванням та апробацією комплексу психодіагностичних методик для визначення рівня самоактуалізації, що може використовуватися як засіб індикації рівня соціальності поведінки, і зокрема, такого, що свідчить про схильність до протиправної поведінки, при масових обстеженнях неповнолітніх. Виділені складові основних груп чинників ризику делінквентної поведінки у підлітків (біологічних, індивідуально-типологічних та соціальних) і надана їх психологічна характеристика. Запропонований та апробований інструментарій для виявлення схильності до делінквентної поведінки на ранніх її етапах; визначене рейтингове співвідношення оціночних суджень підлітків-делінквентів (домінування оціночних суджень, що ґрунтуються на емоційних відносинах, значна вираженість утилітарно-практичних основ оціночних суджень, прагнення будувати свою поведінку на основі норм, заданих ззовні).

Запропонований комплекс психокорекційних заходів доцільно використовувати у практичній діяльності педагогами навчальних закладів та фахівцям, які займаються проблемами превенції та корекції девіантної поведінки неповнолітніх – працівниками кримінальної міліції у справах неповнолітніх, служби дільничних інспекторів міліції, кримінальної інспекції Державного департаменту України з питань виконання покарань.

Апробація результатів дисертації. Дисертація обговорена на засіданні лабораторії психології навчання Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України та міжкафедральному семінарі Київського національного університету внутрішніх справ МВС України.

Основні положення дослідження викладені на науковій конференції “Проблеми вдосконалення підготовки слідчих та експертів в умовах реформування правоохоронної системи України” (10 червня 2005 р., Львів), а також на круглих столах: “Проблеми захисту прав та свобод людини при застосуванні заходів кримінально-процесуального примусу” (23 вересня 2005 р., м. Львів) та “Тактичні особливості розкриття та розслідування терористичних актів” (18 листопада 2005 р., м. Львів).

Публікації. Основні положення дисертації знайшли своє відображення у 4 публікаціях у провідних фахових виданнях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (256 найменувань, 18 сторінок), додатків (5 сторінок). Загальний обсяг дисертації становить 180 сторінок, з яких 155 сторінок – основна частина.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність і ступінь розробленості проблеми, визначено мету, об’єкт та предмет дослідження, висвітлено наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи, описано форми апробації результатів дослідження.

Перший розділ “Психологічна характеристика самоактуалізації та делінквентності неповнолітніх” присвячено теоретичному аналізу досліджуваної проблеми.

Зазначається, що категорія самоактуалізації є однією з таких, які найбільш активно розробляються в сучасній психології. Проте, на думку низки дослідників, явище, що відображається нею, є дуже суперечливим і маловерифікованим, хоча й виступає операціональним аналогом явищ особистісного зростання та особистісної зрілості (Л.Я. Гозман, М.В. Кроу, Г.О. Балл).

Традиційно вважається, що початком розробки категорії самоактуалізації є теоретичні погляди А. Маслоу. Але, хоча це й видатний психолог дійсно найбільше зробив для розуміння даного явища, його погляди не були першими і принципово новими. Одним із перших, хто порушив проблематику особистісного розвитку як сходження до самості був К.Г. Юнг, згідно з поглядами якого, кінцева життєва мета – це повна реалізація “Я”. Підсумок здійснення такого шляху (індивідуації) К.Г. Юнг назвав самоактуалізацією.

За А. Маслоу, самоактуалізація полягає в неперервній реалізації потенційних можливостей людини, здійснення своєї місії або покликання, більш повне пізнання й прийняття своєї власної природи, прагнення до єдності, інтеграції або внутрішньої синергії особистості. Умовами успішної самоактуалізації А. Маслоу вважав усвідомлення особистістю власного потенціалу, сильних і слабких сторін; сприятливі зовнішні обставини, які б не пригнічували тенденцію до самоактуалізації, а сприяли її вияву; відкритість особистості новим ідеям, досвіду, готовність ризикувати, помилятися, відмовлятися від старих звичок.

Для К. Роджерса центральним і можливим для існування організму є психологічне зростання. Він вважав, що основний мотив людського існування – прагнення до актуалізації, яке розглядав як притаманне організмові прагнення реалізувати свої можливості та здібності з метою зробити власну особистість більш сильною, а життя – більш багатим, різнобічним, насиченим та задовольняючим. Отже прагнення до актуалізації, згідно К. Роджерсу є вихідною точкою становлення “повноцінно функціонуючої особистості”. Вчений виокремлює такі основні характеристики актуалізації, як рухливість, відкритість, незалежність від зовнішнього впливу і опора на себе.

Власну позицію щодо явища самоактуалізації мав Е. Фромм, вважаючи, що глибинну основу позитивної самоактуалізації людини складає її уявлення про свою родову екзистенціональну ситуацію. Людина в межах психологічного здоров'я відчуває постійну потребу подолати роль “створіння” і випадковості та пасивності свого існування, тобто стати його творцем. Цю потребу Е. Фромм називає трансцендентністю – рушійною силою процесу самоактуалізації. З такою тезою погоджувалися В. Франкл та Ф. Перлз.

В цілому самоактуалізацію можна сприймати як загальну особистісну категорію, яка характеризується розгортанням сутнісних сил та здібностей людини в напрямку набуття нею сутнісного смислу свого існування.

В радянській та пострадянській психології інтерес до явища, що описується терміном “самоактуалізація”, завжди був дуже вираженим. Особливо він підсилювався після теоретичних праць С.Л. Рубінштейна, для якого особистість – це відкрите незавершене буття, а постійне відтворення на новому рівні цієї відкритості, можливості вийти за власні межі, стати “іншим Я” і є критерієм її розвиненості. Отже, самоактуалізація – це реалізація не лише задатків і здібностей, а перш за все – смислів і діяльності людини.

Сучасні психологічні дослідження зазвичай вивчають окремі аспекти самоактуалізації, будуючи тезаурус особистісної динаміки. Можна відзначити роботи вітчизняних вчених, в яких розробляються окремі аспекти самоактуалізації (П.П. Соболев, І.І. Чхеайло, Т.В. Дудкевич). На

думку Т.М. Титаренко, прогностичним є розгляд самоактуалізації в контексті життєвої призми, яка допомагає виразно усвідомити життєвий задум, побачити минуле і сучасне.

Найбільш важливим для нашого дослідження є те, що всі вчені розглядають самоактуалізацію як необхідну і суттєву атрибутивну характеристику розвитку особистості кожної людини. Виокремлюється вікова група (рання юність та підлітковий вік), в межах якої самоактуалізація є процесом домінуючим, бурхливим і найбільш проблематичним (Л.І. Дубровіна, В.Є. Чудновський, В.А. Роменець, І.С. Кон). Звідси виникає можливість, ґрунтуючись на дослідженнях із юридичної психології (Я.Ю. Кондратьєв, В.С. Медведєв, В.Ф. Пирожков та ін.), припустити, що відхилення поведінки у період бурхливого розвитку, по-перше, пов'язані з самоактуалізацією і, по-друге – являють собою її особливу форму. Таким чином, ми розглядаємо девіантність (конкретно делінквентність) в ранній юності не лише як спосіб адаптації до соціальних умов, а як особливу, деструктивну форму самоактуалізації.

Другий розділ “Експериментальне дослідження особливостей самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки” присвячено опису основних концептуальних підходів до діагностичного експерименту, процедури емпіричного дослідження та узагальненню його результатів.

Експериментальне дослідження ґрунтується на положенні про те, що прагнення до самоактуалізації притаманне всім, у тому числі особам, схильним до протиправної поведінки. У ранньому юнацькому та підлітковому віці самоактуалізація може змінити вектор розвитку, і це в подальшому обумовлює не просоціальний, а асоціальний характер поведінки.

Порівнювалися особистісні особливості делінквентів та осіб, що не мають відхилень у поведінці. Дослідження проведене в два етапи. На першому етапі вибірка досліджуваних (250 неповнолітніх) діагностувалася за допомогою стандартизованого опитувальника “Визначення схильності до девіантної поведінки” (А.Н. Орел), що є набором спеціалізованих психодіагностичних шкал, направлених на вимірювання готовності (схильності) до реалізації окремих форм поведінки, що відхиляється від соціальних норм. Результати дослідження представлені в табл. 1.

**Вираженість схильності до поведінки, що відхиляється,
в цілому по вибірці**

№	Шкала	Міра вираженості (у %)		
		низька	середня	висока
1.	Шкала установки на соціальну бажаність (службова шкала)	4	94	2
2.	Шкала схильності до подолання норм і правил	18,4	45,2	36,4
3.	Шкала схильності до адиктивної поведінки	20,8	47	32,2
4.	Шкала схильності до самоушкоджувальної і саморуйнуючої поведінки	25,2	43,4	31,4
5.	Шкала схильності до агресії і насильства	38,2	43,2	18,6
6.	Шкала вольового контролю емоційних реакцій	37,8	41,8	20,4
7.	Шкала схильності до делінквентної поведінки	29,6	31,2	39,2

Одержані результати та їх вторинний математичний аналіз дозволили виділити три основні групи досліджуваних.

Група 1. Неповнолітні, які мають схильність до делінквентної поведінки (шкала № 7) та до подолання норм і правил (шкала № 2), до низького вольового контролю за емоційними реакціями (шкала № 6). Дана група представлена 37,2 % досліджуваних.

Група 2. Неповнолітні, схильні до адиктивної (шкала № 3), а також до самоушкоджувальної і саморуйнуючої поведінки (шкала № 4). Дана група представлена 36,4 % досліджуваних.

Група 3. Неповнолітні, які не мають схильності до поведінки, що відхиляється. Дана група представлена 26,4 % досліджуваних.

Аналізуючи психологічні особливості трьох виявлених груп досліджуваних, потрібно відзначити принципово відмінні способи самоактуалізації їх представників. У групах 1 та 2 домінуючим є деструктивний спосіб самоактуалізації, яка спрямовується або назовні (протиправні дії, схильність до подолання норм і правил, відсутність самоконтролю емоційних реакцій у групі 1), або всередину, на самого себе (саморуйнуюча та адиктивна поведінка у групі 2). Слід зазначити, що шкала № 5, яка фіксує схильність до агресії та насильства, представлена

здебільшого на середньому або низькому рівні у всієї досліджуваної вибірки, тому вона не слугувала критерієм для віднесення до однієї з груп.

Для нас суттєвим є те, що схильність до делінквентної поведінки, згідно з отриманими даними, часто поєднується зі схильністю до подолання норм і правил. Це слугує підставою для розуміння сутності делінквентності в контексті самоактуалізації особистості в ранньому юнацькому віці.

Завдання другого етапу – поглиблення розуміння психологічної природи делінквентності, а саме: вивчення впливу соціальних умов життя дитини на психологічні особливості, що зовні виявляються в тих або інших формах поведінкових розладів і породжують психологічні проблеми дитини (емоційні, комунікативні, когнітивні). Досліджуваними стали юнаки та дівчата у віці 16-18 років, всього 258 осіб.

Джерелом одержання й уточнення відомостей стала так звана “суб’єктивна інформація”: ретроспективні звіти були представлені особистими письмовими поясненнями підлітків про їх делінквентну поведінку, словесними поясненнями, зробленими в процесі експериментально-психологічного вивчення, а також доповнені матеріалами незалежних характеристик.

Загалом, характеризуючи причини та психологічні особливості делінквентної поведінки неповнолітніх, можна стверджувати: 1) у значній кількості підлітків досліджуваної нами категорії не сформоване правильне поняття благополучної родини. Їх добрі спогади неадекватні за своєю позитивною наповненістю. В автобіографіях є також вказівка, що на злочинний шлях досить часто їх підштовхнули саме члени сім’ї; 2) всі опитані нами неповнолітні-делінквенти мали проблеми в загальноосвітній школі: відвідували школу нерегулярно, деякі – не відвідували зовсім чи й не починали вчитися. Дві третини їх спогадів про школу – негативні; вони не мали улюбленого навчального предмета, інтересу до перебування в школі в позаурочний час, не були учасниками гуртків тощо; 3) частіше за все перший кримінальний досвід підлітки отримували під впливом кримінальних друзів.

Здійснені неповнолітніми-делінквентами ретроспективні звіти дозволили виділити 4 типи основ оціночних суджень (ТООС): 1-й тип – чуттєво-утилітарна основа (ЧУ) або основа “задоволення – незадоволення”; 2-й тип – основа емоційних відношень (ЕВ), коли суб’єкт здійснює оцінювання на основі “симпатії – антипатії”; 3-й тип – основа зовнішньо заданих норм (ЗН), тобто оцінка, орієнтована на зразок, стандарт; 4-й тип – утилітарно-практична основа (УП), коли предмет оцінюється як засіб досягнення бажаного.

Підрахунок суми основ оціночних суджень (ТООС) в групі неповнолітніх досліджуваних показує, що провідним є емоційне

відношення (ЕВ), друге місце займають оціночні судження з утилітарно-практичною основою (УП), третьому і четвертому місцю відповідають оціночні судження з чуттєво-утилітарною основою (ЧУ) та з основою зовнішньо заданих норм (ЗН).

Така ситуація, на нашу думку, пояснюється тим, що будучи однією із закономірностей людської поведінки, вибірковість емоційних відносин забезпечує самопідкріплення будь-якого почуття, що, в свою чергу, зумовлює якісно-динамічну своєрідність емоційної діяльності та поведінки суб'єкта. Домінування емоційного елемента в практичній логіці міркувань утруднює об'єктивне розуміння причини, оскільки емоція відношення переключається на саму себе. Вказаний процес, враховуючи ступінь емоційного накопичення, можна назвати самопідкріпленням, самодетермінацією безпосереднього емоційного відношення. Не дивлячись на те, що об'єктивні умови ситуації продовжують фіксуватися суб'єктом, що дає потенційну можливість переоцінки та корекції емоційного відношення, посилення домінуючої ролі емоційного елемента в процесі практичного розмірковування додає оціночним судженням зайву суб'єктивність, спрямовуючи лінію поведінки по "замкнутому колу" емоційної логіки і трансформуючись в делінквентну поведінку.

У подальшому домінування оціночних суджень по типу ЕВ на суб'єктивному рівні виправдовує й утилітарно-практичні основи оціночних суджень.

Порівняння міжгрупового розподілення місць ТООС показало, що для неповнолітніх делінквентів, поряд із практичними роздумами на основі емоційних стосунків, властива тенденція будувати свої практичні роздуми і поведінку на основі норм, заданих ззовні. Ця особливість відображає відому властивість, притаманну неповнолітнім: недостатня стабілізація і виробленість внутрішніх оціночних критеріїв, нестійкість і гнучкість у засвоєнні норм поведінки, які задаються зовні. З одного боку, цей факт можна розглядати як прогноз позитивного впливу профілактичних заходів, спрямованих на корекцію делінквентної поведінки, а з іншого – як обставину, що свідчить про схильність до негативних впливів, бо оціночні судження, що задаються зовні, можуть бути як позитивними, так і негативними за своїм соціальним змістом.

Визначивши психологічні особливості та чинники делінквентності, ми перейшли до вивчення особливостей самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки.

За допомогою опитувальника САМОАЛ було досліджено дві основні групи: 64 особи (38 – чоловічої статі, 26 – жіночої статі) склали експериментальну групу; 66 неповнолітніх, не схильних до делінквентної поведінки, склали контрольну групу. Середні показники цих груп за різними шкалами САМОАЛ представлені в табл. 2.

Середні значення показників за тестом САМОАЛ

№	Шкали	11-й клас (просоц. пов.)	Делінквенти
1.	Орієнтація в часі	7,41	7,24
2.	Цінності	8,45	6,15
3.	Погляд на природу людини	6,99	3,22
4.	Потреба в пізнанні	9	7,85
5.	Креативність	7	4,22
6.	Автономність	6,06	7,53
7.	Спонтанність	7,66	6,06
8.	Саморозуміння	8,38	3,11
9.	Аутосимпатія	6,12	6,71
10.	Контактність	7,59	6,18
11.	Гнучкість в спілкуванні	6,35	2,88
	Самоактуалізація	81,01	61,15

Встановлено, що для просоціальних неповнолітніх характерні висока потреба в пізнанні та високий рівень саморозуміння. Таке переважання раціонального компонента (для порівняння: у неповнолітніх низькі показники аутосимпатії та спонтанності) може бути обумовлене актуальністю набуття та актуалізації знань перед випускними та вступними екзаменами. В той же час шкала потреби в пізнанні описує саме буттєве пізнання, тобто безкорисливе прагнення нового, інтерес до об'єктів, не пов'язаний прямо з задоволенням будь-яких потреб. Людина при цьому не схильна судити, оцінювати і порівнювати. Вона просто бачить те, що є, і цінує це. Високі показники саморозуміння свідчать про те, що старшокласники вільні від психологічного захисту, який відокремлює особистість від власної сутності, вони не схильні підмінювати власні смаки і оцінки зовнішніми соціальними стандартами. Їм властива чутливість, сензитивність до своїх бажань і потреб. І в той же час спостерігаємо наступну закономірність: низькі бали з аутосимпатії поєднуються з високими балами контактності. Це може говорити про певну компенсацію: будучи незадоволеним собою, юнак прагне показати свою впевненість в стосунках з оточуючими, але це – демонстративність, за якою може ховатися внутрішній конфлікт.

Для делінквентних неповнолітніх характерними є низькі показники саморозуміння та гнучкості в спілкуванні. Оскільки реальна поведінка таких людей не узгоджується з прийнятою в соціумі, то спрацьовує низка механізмів захисту, які запобігають конфлікту між Его та супер-Его і

унеможлиблюють адекватне саморозуміння. Гнучкість в спілкуванні утруднюється через те, що взаємодія в криміногенних групах зазвичай ритуалізована, шаблонна, виключає вільне особистісне самовираження. Але в той же час у делінквентних підлітків спостерігаємо дещо вищі, ніж у просоціальних однолітків, бали з аутосимпатії. Це знову ж таки може бути механізмом захисту, коли юнаки та дівчата ставляться до себе підкреслено позитивно, хоча за цим ховається внутрішній конфлікт.

Таким чином, показники самоактуалізаційного тесту для даних досліджуваних груп дозволяють виявити певні характерні особливості самореалізаційних тенденцій особистості в ранній юності в різних соціальних умовах.

Для нас головним є те, що у підлітків, схильних до протиправної поведінки, відбувається процес самоактуалізації, але він має специфічні особливості. Найбільш високі показники притаманні шкалам орієнтації в часі, потреби в пізнанні, автономності. Орієнтованість осіб, схильних до протиправної поведінки, на теперішнє, без зануреності в минуле чи майбутнє, є психологічним вираженням принципу “жити одним днем”. Високі бали за шкалою орієнтації в часі характеризують самоактуалізацію неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки, як таку, що ґрунтується на адекватному сприйнятті людиною себе стосовно часової вісі життя. Процес самоактуалізації делінквентних підлітків розгортається в теперішньому, що може бути обумовлене віковими особливостями, зокрема, провідною діяльністю. В ранній юності провідна діяльність – це свідомий вибір життєвого шляху. Для здійснення цього вибору делінквентний підліток орієнтується на теперішнє, і через прийняття чи відкидання певних параметрів сьогоденного життя будує власний життєвий проект.

Висока потреба в пізнанні, притаманна особам, схильним до протиправної поведінки, характеризує відкритість до нових вражень. У дещо зміненому вигляді ця тенденція може називатися прагненням до гострих відчуттів. Але як психологічна особливість самоактуалізації дана характеристика виражає здатність до буттєвого пізнання – безкорисливе прагнення до нового, інтерес до об’єктів, не пов’язаний прямо із задоволенням якихось потреб. Дана психологічна особливість самоактуалізації делінквентних неповнолітніх вказує на певну частину мотивуючих чинників протиправної поведінки. Прагнення пізнати світ пов’язане з особистим експериментуванням, зі спробами пізнати оточення, впливаючи на нього; пізнати себе, діючи.

Висока потреба в пізнанні в поєднанні з орієнтацією особистості на “тут і тепер” свідчать про адекватний рівень розвитку та співвідношення інтелектуальної та афективної сфер (особливо якщо взяти до уваги високі бали за шкалою автономності). Така внутрішня цілісність і єдність

особистості є психологічною умовою самоактуалізації, що є справедливим також для осіб, схильних до протиправної поведінки.

Високі бали за шкалою автономності свідчать про психічне здоров'я особистості, її цілісність та зрілість. Це слугує підтвердженням висунутому припущенню про вікову обумовленість схильності до протиправної поведінки в ранній юності. Делінквентна поведінка витікає не з патологічності особистості, а з специфічної соціальної ситуації розвитку та особливих умов процесу самоактуалізації, який розгортається в юнацькому віці.

Оскільки, з одного боку, наявний процес самоактуалізації, а з іншого – протиправна поведінка є деструктивним способом самоздійснення, то можна припустити наявність у делінквентних неповнолітніх внутрішніх та зовнішніх конфліктів. Для їх вивчення ми використали опитувальник К. Томаса. Результати дослідження представлені в табл. 3.

Таблиця 3

Стили поведінки досліджуваних в конфлікті (середні бали)

	Супер-ництво	Співробітництво	Компроміс	Уникання	Пристосування
Просоціальні дівчата	5	9	8	4	4
Просоціальні хлопці	2	10	6	4	8
Делінквентні дівчата	7	2	5	10	6
Делінквентні хлопці	10	4	3	7	6
Просоціальні неповнолітні	7	19	14	8	12
Делінквентні неповнолітні	17	6	8	17	12
Загалом	24	25	22	25	24
В середньому	6	6,25	5,5	6,25	6

Як видно, стратегії поведінки в конфлікті, що використовуються делінквентними неповнолітніми, є малоефективними, хоча і виправданими з огляду на інші їх психологічні особливості.

Виявлені в експериментальному дослідженні психологічні особливості внутрішньої та зовнішньої конфліктності, пов'язані з самоактуалізацією в її деструктивній, делінквентній формі, дозволяють

виробити модель тренінгової програми, яка б включала розвиток рефлексії та подолання агресивних проявів та конфліктності.

В третьому розділі “Психологічна корекція делінквентності як напрям розвитку самоактуалізаційних тенденцій у неповнолітніх правопорушників” представлено результати роботи, спрямованої на формування конструктивних стратегій самоактуалізації у делінквентних неповнолітніх.

Спираючись на практичний досвід роботи з делінквентними неповнолітніми і аналіз досліджених особливостей цих дітей, ми створили програму корекційних заходів, в яких було виділено 6 ключових блоків – напрямів, в рамках яких необхідно будувати роботу. Кожен блок спрямований на корекцію певної психологічної риси або особливості даної дитини і містить набір відповідних психологічних прийомів і технік. Програма є авторською у її загально-цілісному вигляді, хоча більшість вправ і заходів не розроблені нами спеціально, а запозичені з відповідних джерел.

За нашими даними, кількість занять з делінквентними неповнолітніми повинна бути не менше 1-2 разів на тиждень протягом 1-1,5 годин.

Програма передбачає реалізацію таких напрямів роботи:

- засвоєння способів адекватного подолання агресивності та гніву;
- навчання конструктивним стратегіям поведінки в конфліктних ситуаціях;
- розвиток рефлексії та креативності;
- формування позитивного самосприйняття.

Таким чином, ми передбачили в реалізації програми подолання тих відхилень в особливостях самореалізації і поведінкових стратегій в конфліктних ситуаціях, що були встановлені в діагностичному дослідженні.

Кожен напрям програми включав ряд вправ, що їх ми запозичали з різних джерел, але лише в даній роботі вони являли собою цілісний підхід до корекції самоактуалізаційних тенденцій делінквентних неповнолітніх.

Порівняльний аналіз результатів дослідження ефективності психокорекційних впливів на представників експериментальної групи в зіставленні з контрольною показав, що за методикою самоактуалізаційного тесту (САМОАЛ) за 9 показниками з 12 виявлено суттєві позитивні зміни (на 18,5-24,9% при $p < 0,05-0,01$). Окрім цього, показники досягли рівня, який спостерігається в просоціальних старшокласників, що свідчить про ефективність комплексу корекційних заходів в експериментальній групі (див. табл. 4).

Суттєво у порівнянні з початковими даними (на 25,6-32,4% при $p < 0,05-0,01$) поліпшилися показники поведінкових стратегій в конфліктній ситуації за методикою К. Томаса. Збільшилась питома вага стратегії співробітництва, що дозволяє говорити про спрямованість самоактуалізації в бік конструктивних форм її здійснення, на противагу деструктивним.

Середні значення показників за тестом САМОАЛ

№	Шкали	До корекційної тренінгової програми		Після корекційної тренінгової програми	
		11-й клас (просоц. пов.)	Делінквенти	Делінквенти	Різниця з попередніми даними
1.	Орієнтація в часі	7,41	7,24	7,45	0,21
2.	Цінності	8,45	6,15	8,14	1,99
3.	Погляд на природу людини	6,99	3,22	6,54	3,32
4.	Потреба в пізнанні	9	7,85	8,11	0,26
5.	Креативність	7	4,22	6,25	2,03
6.	Автономність	6,06	7,53	7,52	- 0,01
7.	Спонтанність	7,66	6,06	6,87	0,81
8.	Саморозуміння	8,38	3,11	5,81	2,7
9.	Аутосимпатія	6,12	6,71	6,7	0,01
10.	Контактність	7,59	6,18	6,2	0,02
11.	Гнучкість в спілкуванні	6,35	2,88	4,69	1,81
	Самоактуалізація	81,01	61,15	79,97	18,82

Одержані результати дають підстави зробити висновок про достатньо високу ефективність запропонованого комплексу психокорекційних впливів, в подальшому – значну ймовірність нейтралізації негативних поведінкових тенденцій в підлітковому та ранньому юнацькому віці.

ВИСНОВКИ

В дисертації здійснено аналіз делінквентної поведінки неповнолітніх як психологічної проблеми та здійснена спроба визначення можливостей практичного використання одержаних результатів у діяльності органів профілактичного спрямування – від вчителів загальноосвітніх шкіл та співробітників міліції органів внутрішніх справ до керівників районного, обласного, республіканського рівня системи МОН України та МВС України.

Встановлено основні тенденції формування особистості неповнолітнього-делінквента та її типові властивості, які про це свідчать на ранніх етапах: агресивність, емоційна лабільність, неадекватна самооцінка, ризикованість поведінки. Зазначене дозволило визначити необхідний та

достатній комплекс методик для ранньої психодіагностики делінквентних тенденцій особистості, розробити програму психологічної корекції делінквентності.

На підставі проведеної роботи можна зробити такі висновки:

1. Самоактуалізація – це свідомий, цілеспрямований процес розкриття сутнісних сил особистості в її соціальній діяльності; здійснення індивідних та особистісних можливостей “Я” шляхом власних зусиль, а також співдіяльності з іншими людьми. Самоактуалізація є самоствердженням не тільки через створення предметного світу, але й безпосередньо через самотворення, саморозвиток, всебічну актуалізацію внутрішньо-буттєвого потенціалу людини з користю для себе та в інтересах навколишнього середовища і суспільства. Особливістю самоактуалізації є те, що тут співпадає суб’єкт і об’єкт активності, наявність відповідних суб’єктивних переживань особистості та обумовленість виконуваної діяльності власними інтересами і цілями особи.

В цілому самоактуалізацію можна окреслити як загальну особистісну категорію, яка характеризується розгортанням (розпредметненням) сутнісних сил та здібностей людини в напрямку набуття нею аутентичного смислу свого існування.

2. Делінквентність є одним із найбільш соціально-небезпечних різновидів девіантної поведінки. Труднощі та перешкоди на шляху до соціально прийнятної самоактуалізації обумовлюють орієнтацію неповнолітніх на делінквентний її спосіб. Делінквентність є своєрідним способом адаптації юнака до соціальної дійсності, яка дозволяє йому зберегти цілісність особистості, самоповагу і уникнути травмуючих екзистенційних переживань.

Неповнолітнім, схильним до протиправної поведінки, властиві певні специфічні тенденції самоактуалізації, а саме: орієнтація на теперішнє на протигагу зануренню у минуле чи майбутнє; висока потреба в пізнанні, яка мотивується експериментуванням з власними діями та реакціями оточення; делінквентна поведінка виступає засобом самовизначення на основі самопізнання в загальному контексті самоактуалізації.

3. У найбільш широкому смислі делінквентна поведінка є певним поведінковим розладом, що спричиняється віковими, психопатологічним та іншими властивостями особистості чи особливостями її соціалізації. Чинниками підвищеного ризику формування делінквентної поведінки в підлітковому віці слід вважати: асинхронію психофізичного розвитку, психічну нестійкість, афективну збудливість, розбалансованість ваблень; несприятливі середовищні умови, раннє виникнення мікросоціальної і педагогічної занедбаності. Коли поведінкові розлади починають набувати антисуспільного характеру і відображати активну деструктивну спрямованість особистості, що становить погрозу для оточуючих через

порушення правових норм, делінквентна поведінка переростає в протиправну (правопорушення, злочини).

5. Основна мета психодіагностичної роботи у площині теми нашого дослідження полягала у визначенні комплексу методик, що дозволяли б виявляти делінквентні тенденції особистості відповідні неадаптивні стереотипи поведінки на ранніх етапах їх формування. Оскільки під час дослідження даних психологічних явищ може бути прогнозована досить висока ймовірність появи тенденцій до надання соціально бажаних відповідей, це потребує спеціальної організації експериментального вивчення, що досягалося за рахунок систематизації даних, одержаних за допомогою біографічного методу та ретроспективних звітів про власну поведінку. Встановлено, що у неповнолітніх делінквентів домінують оціночні судження, котрі ґрунтуються на емоційних відношеннях. Домінування емоційного елемента в практичній логіці міркувань утруднює об'єктивне розуміння ситуації, оскільки емоція відношення переключається на саму себе, додає оціночним судженням особи зайвої суб'єктивності, спрямовуючи мислення по "замкненому колу" емоційної логіки і трансформуючись у делінквентну поведінку. У подальшому домінування таких оціночних суджень на суб'єктивному рівні виправдовує й утилітарно-практичні основи оціночних суджень.

6. Спираючись на одержані нами результати емпіричного дослідження та практичний досвід роботи з делінквентними підлітками, було створено програму психокорекційних заходів, спрямовану на розвиток рефлексії та подолання внутріособистісних конфліктів з метою сприяння розвитку конструктивних самоактуалізаційних тенденцій. Порівняльний аналіз ефективності психокорекційних впливів на підлітків експериментальної групи в зіставленні з контрольною групою показав, що за методикою самоактуалізаційного тесту (САМОАЛ) за більшістю показників виявлено суттєві позитивні зміни; результати за методикою "Визначення схильності до девіантної поведінки" засвідчують значиме зниження показника схильності до протиправної поведінки; суттєво поліпилися показники поведінкових стратегій в конфліктній ситуації; збільшилась питома вага стратегії співробітництва, що дозволяє говорити про спрямованість самоактуалізації неповнолітніх в бік конструктивних форм її здійснення, на противагу деструктивним.

Перспективи подальшого дослідження полягають в розробці системи психологічного супроводу школяра, починаючи з молодших класів, з метою профілактики делінквентності та розвитку конструктивних самоактуалізаційних тенденцій.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. *Пряхіна Н.О.* Схильність до девіантної поведінки: аналіз проблеми // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К. – 2005. – Т. 7 – вип. 1. – С. 267-271.
2. *Пряхіна Н.О.* Девіація як хвороба самореалізації: погляд зарубіжних вчених // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Екологічна психологія / За ред. С.Д.Максименка. – К. – 2005. – Т. 7 – вип. 4. – С. 308-315.
3. *Пряхіна Н.О.* Про питання розвитку і саморозвитку особистості // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Екологічна психологія / За ред. С.Д. Максименка. – К. – 2005. – Т. 7 – вип. 5. – ч. 2. – С. 189-194.
4. *Пряхіна Н.О.* Психологічна характеристика девіацій як перешкод на шляху самореалізації особистості // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К. – 2005. – Т. 7 – вип. 2. – С. 200-206.

АНОТАЦІЯ

Пряхіна Н.О. Психологічні особливості самоактуалізації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія. – Київський національний університет внутрішніх справ, Київ, 2007.

Дисертація присвячена виявленню психологічних особливостей самоактуалізації у неповнолітніх, які виявляють схильність до протиправної поведінки, та розробці юридико-психологічних засад профілактики і корекції їх делінквентної поведінки. Проаналізовано основні концепції самоактуалізації особистості та її прояви у неповнолітніх схильних до протиправної поведінки.

Здійснено теоретичний аналіз соціально-психологічних чинників делінквентності неповнолітніх та окреслено причини формування схильності особи до делінквентності.

Розроблено та апробовано комплексну процедуру вивчення дітей для випереджувального встановлення їх схильності до делінквентної поведінки, здійснено апробацію системи психологічних заходів, спрямованих на психологічний вплив та процес самоактуалізації цієї категорії осіб, що в свою чергу дало підстави зробити висновок про значну ймовірність

нейтралізації негативних поведінкових тенденцій в підлітковому та ранньому юнацькому віці.

Ключові слова: самоактуалізація, девіантна поведінка, делінквентність, профілактика, корекція, підлітковий вік, норма розвитку, тренінг.

АННОТАЦИЯ

Пряхина Н.О. Психологические особенности самоактуализации несовершеннолетних, склонных к противоправному поведению. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.06 – юридическая психология. – Киевский национальный университет внутренних дел, Киев, 2007.

Диссертация посвящена обнаружению психологических особенностей самоактуализации у несовершеннолетних, проявляющих склонность к противоправному поведению, разработке юридико-психологических засад профилактики и коррекции их делинквентного поведения.

В процессе исследования акцентируется внимание на то, что самоактуализация рассматривается как необходимая и существенная атрибутивная характеристика развития личности каждого человека. Таким образом, девиантность (конкретно делинквентность) в ранней юности рассматривается не только как способ адаптации к социальным условиям, но и как особенная деструктивная форма самоактуализации. Необходимость в познании, которая характерна лицам, склонным к противоправному поведению, характеризуется открытостью новым ощущениям.

В связи с тем, что с одной стороны существует процесс самоактуализации, а с другой – противоправное поведение, возможно допустить существования у делинквентных подростков внутренних и внешних конфликтов. Выявленные в процессе экспериментального исследования психологических особенностей внутренней и внешней конфликтности, связанной с самоактуализацией в ее деструктивной, делинквентной форме, дают возможность выработать модель тренинговой программы, которая включала бы в себя развитие рефлексии и преодоление агрессивных проявлений и конфликтности.

Опираясь на практический опыт работы с делинквентными несовершеннолетними и на анализ исследованных особенностей этих детей, создано программу коррекции, где было выделено 6 ключевых блоков, в рамках которых необходимо планировать работу. Каждый блок направлен на коррекцию определенной психологической черты или особенности несовершеннолетнего и содержит набор соответствующих психологических приемов и техник. Программа является авторской, хотя большинство упражнений не были специально разработаны, а лишь позаимствованы из соответствующих источников.

Таким образом, были реализованы программы преодоления тех отклонений в особенностях самореализации и поведенческих стратегий в конфликтных ситуациях, что были установлены в процессе диагностического исследования.

Сравнительный анализ результатов психокоррекционного влияния на представителей экспериментальной группы в сопоставлении с контрольной показал, что показатели достигли уровня, который наблюдался у просоциальных несовершеннолетних, что свидетельствует об эффективности комплекса коррекционных мероприятий в этой группе.

Полученные результаты разрешили сделать вывод о достаточно высокой эффективности предложенного комплекса психокоррекционных влияний, а в последующем – большую вероятность нейтрализации негативных поведенческих тенденций в подростковом и раннем юношеском возрасте.

Ключевые слова: самоактуализация, девиантное поведение, делинквентность, профилактика, коррекция, подростковый возраст, норма развития, тренинг.

SUMMARY

Pryakhina N.O. Psychological peculiarities of selfactualization of juveniles inclined to unlawful behavior. – Manuscript.

The thesis for obtaining the scientific degree of a candidate of Psychological Sciences on specialty 19.00.06 – Legal Psychology. – Kyiv National University of Internal affairs, Kyiv, 2007.

The dissertation is devoted to revealing psychological peculiarities of selfactualization of juveniles inclined to unlawful conduct, and developing legal-psychologic preventive measures and correction their delinquent behavior. The main conceptions of a person's selfactualization and its manifestation in juveniles are analyzed.

The theoretical analysis of the social-psychologic factors of juveniles' delinquency is carried out, and their reasons are stated.

The complex procedure of studying children for the preliminary establishment of their inclination to the delinquent behavior is developed and tested, the system of psychologic measures directed to the psychologic influence and procedure of selfactualization is tested, the following conclusion is made: the considerable probability of the neutralization of the negative behavioral tendencies of the juvenile age is possible.

Key words: selfactualization, deviant behavior, delinquent, preventive measures, correction, juvenile age, standard of development, training.